

Кресан О. Д. До проблеми життєвих подій та ситуацій у психології / О. Д. Кресан // *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2012. Том XI : Психологія особистості. Психологічна допомога особистості, вип. 6. С. 278–286.

УДК 159.923.2

Кресан О.Д.

До проблеми життєвих подій та ситуацій у психології

Стаття присвячена дослідженню проблеми життєвих подій та ситуацій, їх спільних та відмінних ознак. Виділено характерні особливості подій та ситуацій, які можуть бути використані в процесі надання психологічної допомоги особистості.

Ключові слова: життєва подія, ситуація, життєва ситуація, усвідомлення, переживання.

Статья посвящена изучению проблемы жизненных событий и ситуаций, их общих и отличительных признаков. Определены характерные особенности событий и ситуаций, которые могут быть использованы в процессе оказания психологической помощи личности.

Ключевые слова: жизненное событие, ситуация, жизненная ситуация, осознание, переживание.

The article is devoted to the investigating of the problem of life events and situations, it similar and distinctive features. The characteristic features of events and situations which can be used in the process of psychological help of personality are described.

Key words: life event, situation, life situations, realization, experience.

Постановка проблеми. Цікавим психологічним явищем, яке зустрічається в різних галузях психології, є ситуація. Це поняття стосується в основному соціальної психології (соціальна ситуація) та сфери психологічного консультування і психотерапії (психологічна ситуація, життєва ситуація тощо). Дане питання є досить дослідженим у психології

(Л.С.Виготський, Л.І.Божович, К.Левін, В.М.М'ясищев, В.А.Роменець та ін.), проте існує важливий, на наш погляд аспект, який недостатньо висвітлений та досліджений, - це взаємозв'язок та співвідношення подій і ситуацій у психології. Тому *метою* даної статті є аналіз проблеми подій та ситуацій, дослідження питання взаємозв'язку та співвідношення даних психологічних явищ.

Теоретико-методологічний аналіз проблеми. Загалом вивченню ситуацій та подій у психології належить значне місце серед психологічних досліджень, проте чітко визначних меж даних понять не існує, вони тісно пов'язані між собою і часто використовуються як взаємозамінні або синонімічні поняття. У психологічній літературі ситуації та події ототожнюються (А.А.Бодальов, С.К.Нартова-Бочавер, В.М.Розін та ін.), події вивчаються у складі ситуацій як їх складові компоненти (К.Левін, Л.Ф.Бурлачук, Н.Б. Михайлова, А.Ф.Коган, Н.В.Чепелева та ін.), або події визначаються як наслідок ситуації, її результат (В.А.Роменець). Проаналізуємо вище вказані основні підходи до даної проблеми.

У психологічній науці широко використовується поняття життєвої ситуації (Ф.Є.Василюк, Л.Ф. Бурлачук, Є.Ю.Коржова, Л.Шеберг та ін.), психологічної ситуації (Н.В.Чепелева та ін.), соціальної ситуації (Л.С.Виготський, Л.І.Божович та ін.) тощо.

У суспільних науках, зокрема, у тих, які займаються вивченням людини, ситуація трактується як обстановка, сукупність умов і обставин, що детермінують той або інший характер протікання діяльності [12]. Саме в значенні "обставин", "обстановки" поняття "ситуація" стало застосовуватися в психологічних дослідженнях (Л.Ф.Бурлачук, Є.Ю.Коржова, Н.В.Гришина, А.В.Філіпов, С.В.Ковальов, Н.Б.Михайлова та ін.). Під ситуацією розуміють природний сегмент соціального життя, що визначається залученими в нього людьми, місцем дії, сутністю діяльності та ін. [3].

При визначенні ситуації дослідники виділяють кілька важливих моментів: ситуація вивчається як зовнішні умови протікання життєдіяльності

людини (Л.Магнуссон, А.Фарнхейм та М.Аргайл, Л.Фергюссон). Досліджуються параметри ситуації, її структурні та змістовні характеристики тощо [3], [12] та ін. Ситуація розглядається з точки зору суб'єктивного сприймання, вивчаються когніції, що беруть участь у даному процесі (У.Томас, Дж.Брунер, П.Монсон та ін.). Згідно з даною точкою зору індивідуальне сприймання ситуації є більш важливим, ніж факти об'єктивної дійсності. Також ситуація розглядається не лише як сукупність елементів об'єктивної дійсності чи суб'єктивні особистісні процеси, а як результат активної взаємодії особистості й середовища (К.Левін, Л.С.Виготський, В.М.М'ясищев, Т.Шибутані та ін.). В такому випадку мова йде про соціальну ситуацію, ситуацію взаємодії, соціальну ситуацію розвитку та життєву ситуацію.

Одним з найбільш значних дослідників ситуацій та подій у їх контексті був Курт Левін, який вважав, що особистість невіддільна від середовища. Подіями К.Левін називає будь-які індивідуальні психологічні явища, тому завданням психології є саме вивчення «подій», а не встановлення законів [13]. Оскільки особистість та оточуюче її середовище становлять собою неповторну єдність, тому будь-яке психічне явище (подія), в тому числі намірене, вольове, повинно розглядатися як єдність конкретного суб'єкта та його конкретного оточення. Дана єдність, цілісність людини та її оточення і визначає поведінку людини. Для позначення єдності людини, оточуючого її світу та середовища К.Левін вводить поняття життєвого простору [7]. Дане поняття означає внутрішній суб'єктивний світ людини і включає в себе всю безліч реальних і нереальних, актуальних, минулих і майбутніх подій, які перебувають у психологічному просторі індивіда в цей момент часу. Це можуть бути очікування, цілі, образи привабливих (або непривабливих) об'єктів, реальні або уявні перешкоди на шляху досягнення бажаного, діяльність людини і т.д.. Загалом, усе, що може обумовити поведінку особистості. Виходячи з цього, поведінка – це функція особистості і її життєвого простору в цей момент часу [13].

Для цілісного вивчення ситуації К.Левін пропонує приймати ситуацію в інтерпретації самого діючого суб'єкта [7]. Відповідно до теорії К. Левіна, саме по собі минуле або майбутнє не здійснює впливу на поведінку людини, якщо тільки ці події не включені в її життєвий простір. [13]. Таким чином поняття події у К.Левіна включається в більш загальний контекст середовища та життєвого простору людини. При цьому події розглядаються як індивідуальні психологічні явища, а також у зв'язку з часовою перспективою минулого, теперішнього і майбутнього і набувають значення тільки в суб'єктивному світі самої людини в ситуації тут і зараз.

Вивчення подій у контексті ситуацій як більш узагальнюючої категорії після К.Левіна продовжилося у зарубіжних та вітчизняних дослідженнях. Зокрема Л.Ф. Бурлачук та Н.Б. Михайлова наводять дослідження психологічних особливостей ситуацій, здійснених Д.Магнуссоном, що виділяє п'ять рівнів визначення ситуації [цит за: 3], одним із яких є події:

- 1.Стимули – певні об'єкти або дії.
- 2.Епізоди – особливо значимі події, що мають причину та наслідок,
- 3.Ситуації – фізичні, часові та психологічні параметри, що визначаються зовнішніми умовами. Сприймання та інтерпретація ситуації надає значення стимулам та епізодам.
- 4.Оточення – узагальнююче поняття, яке характеризує типи ситуацій.
- 5.Середовище – сукупність фізичних і соціальних змінних зовнішнього світу [3].

З визначення даних рівнів бачимо, що ситуації можуть різнитися, відповідно до того, наскільки всеохоплюючим є їхній вплив, від окремих стимулів, об'єктів чи короткотривалих епізодів до узагальненого впливу на людину та її внутрішній світ факторів та умов зовнішнього світу. Сам факт породження ситуації, зазначають цитовані вище автори, відбувається у момент співвіднесення даного фрагменту середовища з конкретним суб'єктом через надання даному фрагменту особливого для суб'єкта значення [Там же].

Н.В.Чепелева даний процес визначає як осмислення життєвої ситуації і перетворення її в ситуацію психологічну [Цит.за: 9].

Схожої думки дотримується Л.І.Анциферова, яка також вивчає події як суб'єктивні явища в межах ситуацій, зокрема складних та стресових ситуацій. На думку дослідниці, для визначення ступеня «стресовості» тієї чи іншої події обов'язково повинен враховуватися особистісний, а також біографічний контексти, оскільки для кожної особистості відповідно до її життєвої ситуації та індивідуальних особливостей різні події будуть сприйматися по-різному та різною мірою будуть містити (чи не містити) в собі стресогенні фактори [1]. Згідно з висунутим К.Левіним принципом психологічної єдності особистості та оточуючого світу, особистість і подія взаємно переломлюються, залежно від психологічної переробки індивідом різних обставин життя, вони викликають у нього різні переживання та реакції [1, с.5].

У такому розумінні ситуація є особистісним, належним до суб'єкта явищем, визначаються особливості її суб'єктивного сприймання, переживання, інтерпретації, осмислення (Ф.Є.Василюк, Л.С.Виготський, Є.Ю.Коржова, В.М.Розін та ін.). Така ситуація становить собою не лише зовнішні обставини по відношенню до суб'єкта, але передбачає активну позицію самої людини по відношенню до даних обставин, таку ситуацію ряд дослідників визначають як життєву (Л.Ф.Бурлачук, Ф.Є.Василюк, Є.Ю.Коржова, Н.В.Чепелева та ін.).

Життєва ситуація особистості – це сукупність обставин життєдіяльності, які прямо або опосередковано впливають на поведінку людини, її стан і внутрішній світ, обумовлюючи зміст та напрями індивідуального розвитку, тим самим сприяючи виникненню та розв'язанню проблем [11, с. 61]. Є.Ю.Коржова досліджує життєву ситуацію саме як життєву, на відміну від інших ситуацій – соціальних, конфліктних, психодіагностичних – її можна визначити в такий спосіб: це фрагмент середовища, тобто прояв зовнішніх (об'єктивних) обставин життєвого шляху в певний момент часу. Тоді події характеризуються як найбільш важливі

життєві ситуації, а особистість – насамперед як суб'єкт життєвого шляху [6]. Таким чином життєва ситуація виявляється тісно пов'язана з подією та життєвою подією, а в деяких випадках поняттям ситуація можна замінити поняття події, зокрема, на думку автора, фрагменти чи особливості ситуаційної взаємодії, тобто власне ситуації, можуть виступати одиницями життєвого шляху особистості. При цьому явище події дослідниця не вивчає окремо, а лише у контексті ситуації.

З цього можна зробити висновок, що подія та ситуація для дослідниці мають дещо різне значення, хоч і є близькими поняттями. Подія пов'язана з не залежними від людини обставинами, як і ситуація, яка теж має зовнішній щодо особистості характер, але людина стає «причетною» до ситуації через її осмислення, усвідомлення, означування. За словами автора, значення ситуації надає саме особистість, і кожна – своє (тут і надалі мається на увазі "життєва ситуація"). Це призводить до того, що людина втягується в ситуацію через її означування. [Там же].

Мова йде про усвідомлення життєвої ситуації, осмислення та переживання її людиною. Процес переживання складних життєвих ситуацій був досліджений Ф.Є.Василюком, який розглядав переживання саме як пошук та віднайдення смислу в тій чи іншій ситуації, в основному він розглядає кризові та складні ситуації, з якими особистість повинна впоратися через надання їм сенсу, осмислення та усвідомлення їхнього значення для свого життя [4]. Окремого визначення ситуації автор не подає, проте визначає такі типи ситуацій, як стрес, фрустрація, конфлікт та криза, при цьому кризова ситуація розглядається ним як «ситуація неможливості», коли людина виявляється неспроможною реалізувати свої життєві задуми. Критична ситуація виникає в основному внаслідок певних подій, наприклад, втрата близької людини [4]. Отже, можна сказати, що ситуація за Василюком – це ті зовнішні та внутрішні обставини в житті людини, з якими їй необхідно впоратися, подолати, пережити. Процес переживання допомагає подолати ситуацію через надання їй смислу, самі ситуації виявляються тісно

пов'язаними з подіями, проте чіткого розрізнення подій та ситуацій у даній концепції немає. Загалом у психології часто Тому з'ясуємо співвідношення між поняттями життєвої події та ситуації.

Основний матеріал і результати дослідження. Життєва подія та ситуація є схожими поняттями, оскільки вказують на певні обставини зовнішнього чи внутрішнього характеру, що виникають у житті людини. І подія, і ситуація пов'язані з активною внутрішньою роботою людини – переживанням, усвідомленням тощо. Події та ситуації багатьма дослідниками ототожнюються або розглядаються як близькі чи подібні (А.А.Бодальов, С.К.Нартова-Бочавер, В.М.Розін та ін.) Проте дані поняття мають і певні відмінності, оскільки за своїм впливом на людину вони значно відрізняються. Зокрема знаходження людини в певній ситуації може зовсім не вимагати її активності, наприклад, у ситуації можна бути просто присутнім. Натомість під час події бути просто присутнім просто неможливо. Подію можна порівняти з певним збуренням, підвищенням динамізму ситуації в психологічному просторі даної людини. В межах ситуації виникає певний динамічний процес, центром якого на певний час у певному просторі стає дана людина. Все це вимагає активної свідомої діяльності, вчинків та провідної участі в цьому процесі самої людини. Це відбувається завдяки тому, що «вихор події» охоплює всі важливі особистісні, а часто життєві (як живого організму) центри людини – мотиви, почуття, цінності, сенси.

Оскільки, як уже зазначалося, подія, на відміну від ситуації, є дуже динамічною, вона завжди викликає певний резонанс, примушує людину робити свідомі дії, а отже змінює її. Особистість включається в подію, яка сама по собі може не залежати від людини (подія середовища), але змушена реагувати на неї, діяти в ній та приймати рішення, які за словами С.Л.Рубінштейна можуть виявитися для неї поворотними і змінити її життєвий шлях. Подія завжди має конкретні час, місце та обставини, те, що називається хронотопом (А.А.Ухтомський, М.М.Бахтін та ін.).

Поняття життєвої ситуації є ширшим і більш загальним по відношенню до поняття життєвої події, оскільки включає в себе як зовнішні, так і внутрішні характеристики життя індивіда. Поняття життєвої ситуації в більш загальних рисах відображає вплив оточення на особистість і передбачає певне ставлення до нього, його переживання. Подія обов'язково має часові і/або просторові межі, ситуація в цьому плані є більш узагальнена, тут дані межі є дещо розмитими. Навіть якщо ситуація є зосередженою в часі, наприклад, ситуація очікування, ситуація надання психологічної допомоги тощо, вона є більш протяжною, плинною, ніж подія, з якою пов'язаний відтінок «моментності», звершеності у просторі й часі. Отже, поняття життєвої події є більш конкретним, виокремлюючи певні просторово-часові межі, і має відтінок «звершеності» (у лінгвістичній термінології – має доконаний вид), оскільки подія «збувається» та звершується, а не існує чи зникає. За Ю.М. Лотманом «Подія мислиться як те, що відбулося, хоча могло і не відбутися» [8, с. 285].

У зв'язку з цим приходимо до розуміння, що ситуація також може виступати як *можливість* для події, наприклад, аварійна ситуація, критична ситуація тощо, таким чином, імовірнісний момент (М.Н.Епштейн) може втілитися (або ні) в певну подію. За М.Н.Епштейном подія – це «модальне зрушення буття, реалізація однієї з можливостей при виключенні інших»; а також «поза колом можливостей подія позбавлена сенсу» [15]. Отже, можливість для події (ситуація) реалізовується (або ні) в ту чи іншу подію. Від чого це залежить, які закономірності цьому сприяють, яка роль у цьому зовнішніх чинників чи суб'єктної активності людини, у психології поки не досліджено. За Б.Д.Ельконіним певна ситуація може будуватися таким чином, що виникає подія, «ніби пустота набуває певної форми і в ній щось з'являється» [14]. Проте цей процес не можна назвати цілком випадковим, оскільки подія передбачає серйозну складну внутрішню роботу та переживання [14].

На даному аспекті «звершеності», доконаності подій наголошували такі вчені, як С.Л.Рубінштейн, В.А.Роменець, Б.Г.Ананьєв та ін. Йдеться про те, що подія – це те, що відбулося чи відбудеться, конкретне, зафіксоване в часі та місці явище, а ситуація продовжується чи триває, менше прив'язана до часово-просторових меж, а більше стосується самого суб'єкта. При цьому часовий аспект події часто може вказувати на початок чи завершення тієї чи іншої ситуації, наприклад, подія втрати чи знаходження, зміни роботи, одруження/розлучення, зміна складу сім'ї тощо.

Таким чином, можемо стверджувати, що стосовно ситуації більш відповідним є відтінок процесуальності, а подія радше має аспект результативності. Ніби результатом ситуації стає подія і навпаки – подія породжує нову ситуацію (О.О.Зарецька) [5, с.60]. Наприклад, ситуація надання/отримання психологічної допомоги може мати наслідки для людини в прийнятті важливих для її життя рішень, значущі кроки, іншими словами в результаті даної ситуації можуть відбутися ті чи інші життєві події – зміна світогляду, роботи, сімейного стану, умов життєдіяльності тощо. Ситуація пошуку роботи може реалізуватися в перекваліфікацію, зміну місця проживання у зв'язку з новою роботою і т.п. Дана зміна – життєва подія – може породити іншу ситуацію і так далі. На думку С.К.Нартової-Бочавер, поняття ситуація – подія співвідносяться як ціле – частина, загальне – конкретне. За словами дослідниці, психологічна ситуація являє собою єдність зовнішніх умов і їхньої суб'єктивної інтерпретації, вона спонукає людину до вибіркової активності. Ситуація – це ніби психологічні "околиці" події внутрішнього світу, що може мати різну значимість у масштабі життєвого шляху суб'єкта, тяжіти як до поворотної події (Live-event), так і до повсякденності, до звичок повсякденного існування (Everyday life) [10]. Схожої думки дотримується Н.В.Чепелева, яка вважає, що «подія є маркером ситуації, її центром» [9, с.12]. вона (подія) є тією ниткою, потягнувши за яку, можна витягти "шматок" із безкінечного життєвого потоку структурувавши його [Там же]. Отже, подія виступає ніби проявом, змістом, центром ситуації

і дозволяє структурувати та впорядковувати її. Проводячи аналогію із поняттями тематичного ядра і тематичного поля Т.Лукмана, що знаходяться у структурі свідомості, автор розглядає ситуацію в якості тематичного поля свідомості, а подію як її тематичне ядро [9, с.12]. При цьому тематичне ядро являє собою те, на що актуально спрямована свідомість, а тематичне поле – це смислові зв'язки, в яких свідомість відтворює феномен у якості типового. Тематичне поле являє собою релевантні відношення та посилання на інші смислові відношення, актуальні у даний момент. Тематичне ядро – це переживання, яке у випадку його повторення або передбачення у майбутньому вважається типовим і тематично упорядковується у якості досвіду [Там же].

Більшість життєвих подій є ніби «опредметненими», матеріалізованими, про них можна написати в автобіографії, резюме, в переліку власних звершень тощо, ситуація в цьому випадку менш конкретна та матеріалізована – вона містить у собі певну сукупність подій, обставин, впливів середовища та ін. За Б.Ф.Ломовим ситуація становить собою систему подій [Цит. за: 12]. А.В.Ковальов та С.В.Філіпов вважають ситуацію сукупністю певних компонентів: подій, обставин тощо [12]. Ряд авторів, таких як Д.Магнуссон, Л.Б.Бурлачук, Є.Ю.Коржова, Н.Б.Михайлова, В.М.Розін та ін., також розглядають ситуацію як цілісне явище, яке утворюється сукупністю подій, умов, обставин життя і т.п. За В.А.Роменцем ситуація є початковим, первинним моментом для здійснення вчинку, внаслідок якого виникає подія.

Подія, на відміну від ситуації, чіткіше вказує на «залученість» особистості та її участь у ній. З точки зору конструктивізму та соціального конструктивізму будь-яке явище, подію, ситуацію свого життя людина створює, конструює сама (Бергер, Лукман, К.Дж. Джерджен, Дж. Фридман, Дж. Комбс, А.М.Улановський та ін.). Проте у випадку події така причетність, «інтернальність» є більш відчутною. Життєві події можна спланувати, здійснити, задумати, але не можна задумати і здійснити ситуацію, хоча

особистість може сприяти їй, бути її учасником. В ситуації людина може опинитися, ситуація може «скластися» в житті людини, проте подія «трапляється», «здійснюється» і людина завжди є її учасником, якщо дана подія для людини життєва.

Ще одна відмінність подій та ситуацій полягає в тому, що ситуація характеризується відносною стабільністю по відношенню до події, ситуація більш стійка і протяжна. Подія, на відміну від ситуації – це злам стабільності ситуації, дещо, що протирічить і контрастує з параметрами ситуації, заперечує їх [5 с.61]. Подія може відбутися, її наслідки минуть, а ситуація при цьому продовжиться, проте в результаті події, що відбулася, може ініціюватися й нова ситуація [там же]. На думку О.О.Зарецької, критерієм того що було ситуацією, а що подією, є пам'ять та досвід суб'єкта, оскільки подія запам'ятовується саме як подія, яскравий момент чи злам у житті, а ситуація – як певний період. Подія відбувається, в певний час у певному місці, запам'ятовується та закарбовується в досвіді як певна точка в житті, ситуація триває, продовжується, існує «як фон або процес, що йому властива певна одноманітність і певні межі» [5, с.61].

З вище сказаного впливає ще одна особливість подій та ситуацій – це їх об'єктивність та суб'єктивність водночас. Ситуація та подія стосуються суб'єкта і в той же час можуть сприяти певним об'єктивним та суб'єктивним змінам. З цього приводу О. О. Бодальов писав: "Якщо ситуації, що дуже помітно впливають на системи організму людини, викликають глибокі зміни в психологічних властивостях особистості та залишають явний слід у властивостях людини як суб'єкта діяльності і як такі ним усвідомлюються, то вони виступають для суб'єкта як події" [2 , с. 66]. При цьому, як правило, мають місце неоднакові співвідношення об'єктивних наслідків ситуації з одного боку та оцінки її значущості на суб'єктивному рівні з іншого [Там же, с.66]. Йдеться про важливі точки, моменти життя особистості, в яких відбуваються зміни (поворотні, вузлові моменти життєвого шляху за словами С.Л.Рубінштейна). Спираючись на об'єктивні чи суспільні явища, і подія, і

ситуація мають абсолютно індивідуальні особливості та власний сенс для кожної людини. Цей момент об'єднує два даних явища, оскільки зовнішні, об'єктивні обставини відображаючись у внутрішньому світі людини, завжди утворюють унікальну, специфічну, наділену для людини власними індивідуальними значеннями та смислами ситуацію / подію (Л.І.Анциферова, О.О.Бодальов, Л.І.Божович, Ф.Є.Василюк, Л.С.Виготський, С.Л.Рубінштейн, В.Е.Чудновський та ін.). Проте подія, на відміну від ситуації, на наш погляд є *більш об'єктивним явищем*, оскільки є більш помітною в житті індивіда, пов'язана з певними змінами в особистості та життєвому шляху людини, в тому числі з об'єктивними. Сукупність подій становить собою біографію людини, і більшість із тих подій, що входять до біографії, за даними дослідників є для людини значущими та життєвими (С.Л.Рубінштейн, Ахмеров, Кронік, Головаха та ін.)

Висновки. Отже, життєва подія та ситуація є досить близькими за своїм змістом поняттями, мають багато спільних ознак. І життєва ситуація, і подія пов'язані з внутрішнім світом людини, передбачають осмислення, переживання, суб'єктивне бачення, водночас вони залежать від об'єктивної дійсності. Проте ситуація є більш узагальненою та стабільною по відношенню до події, натомість подія має більш чіткі просторово-часові межі, відтінок «звершеності», локальності. Проте подальших досліджень потребує вивчення особистості в ситуації та події, особливостей її проявів та реагування, усвідомлення, сприймання, переживання, „освоєння” та перетворення подій та ситуацій.

Література

1. Анциферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысливание, преобразование ситуаций и психологическая защита //Л.И.Анциферова // Психологический журнал. – 1994, т.15. - №1.
2. Бодалев А.А. О событиях и жизни человека и человеке как событии // Мир психологии. – 2000. – № 4. - С. 66 – 70.

3. Бурлачук Л.Ф. Коржова Е.Ю. Психология жизненных ситуаций /Л.Ф.Бурлачук, Е.Ю. Коржова. – [Учебное пособие]. – М.: Российское педагогическое агентство, 1998. – 263 с.
4. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф.Е.Василюк. – М.: Издательство МГУ, 1984. – 200 с.
5. Зарецька О.О. Ситуативні чинники розуміння особистого досвіду (методологічні аспекти) / О.О.Зарецька // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н.В.Чепелевої. – К.: Міленіум, 2006. – Том 2, вип. 4. – С. 58-70.
6. Коржова Е.Ю. Развитие личности в контексте жизненной ситуации / Е. Ю. Коржова // Куликов Л. В. Психология личности в трудах отечественных психологов /Л.В.Куликов. – СПб.: Питер, 2009. – С.
7. Левин Курт. Динамическая психология / К. Левин. – М.: Издательство «Смысл», 2001. – 576 с.
8. Лотман Ю.М. Структура художественного текста /Ю.М.Лотман // Лотман Ю.М. Об искусстве. – СПб.: «Искусство – СПб», 1998. – С. 14 – 285.
9. Наративні психотехнології / Чепелева Н. В., Смульсон М. Л., Шиловська О. М., Гуцол С. Ю.; за заг. ред. Чепелевої Н. В. – К.: Главник, 2007. – 144 с. (Серія «Психологічний інструментарій»).
- 10.Нартова-Бочавер С.К. Понятие «Психологическое пространство личности»: обоснование и прикладное значение / С.К.Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 2003. – Том 24. - № 6. – С.27-36.
- 11.Основи практичної психології / В.Панок, Т.Титаренко, Н.Чепелева та ін.: [Підручник] – К.: Либідь, 2001. – 536 с.
- 12.Филиппов А. В., Ковалев С. В. Ситуация как элемент психологического тезауруса // Психологический журнал. – 1986. – Том 7. – №1. – С.
- 13.Фрейджер Р., Фейдимен Дж. Личность. Теории, упражнения, эксперименты /Фрейджер Роберт, Фейдимен Джеймс. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2004. – 608 с. – (Серия: Большая университетская библиотека).

14. Эльконин Б. Д. Введение в психологию развития (в традиции культурно-исторической теории Л. С. Выготского) / Б.Д.Эльконин. — М.: Тривола, 1994. — 168 с.: илл.
15. Эпштейн М. Н. Философия возможного / М.Н.Эпштейн. — СПб.: Алетейя, 2001. — 334 с. — (Тела мысли).